

Олександр Зайцев

*Кандидат історичних наук, завідувач
кафедри новітньої історії України
Українського католицького
університету*

ЩЕ ПРО НАЦІОНАЛІЗМ І РЕЛІГІЮ. З ПРИВОДУ РЕЦЕНЗІЇ СЕРГІЯ КВІТА*

Oleksandr Zaycev

Some more about nationalism and religion. On the occasion of the Serhiy Kvit opinion

Публікуючи нашу книжку «Націоналізм і релігія», ми з Олегом Бегеном і **Василем Стефанівим** сподівалися спровокувати (в позитивному сенсі) **серйозну академічну дискусію з проблем, заторгнутих** в нашому дослідженні. Із задоволенням констатуємо, що наші надії не були марними.

У персональному інтернет-журналі ректора НаУКМА професора Сергія Квіта з'явилася його рецензія на нашу працю. Для нас особливо важливо, що рецензент — авторитетний знавець і до-

** Джерело: Зайцев О. Ще про націоналізм і релігію. З приводу рецензії Сергія Квіта [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ucu.edu.ua/library/5971/>*

слідник ідеологічної спадщини Дмитра Донцова, одного з головних «персонажів» нашої книжки.

Я вдячний професорові Квіту за високу оцінку нашої праці, а ще більше — за полемічні нотатки, які спонукають ще раз обміркувати й уточнити наші аргументи. Імпонує коректний, справді академічний, стиль дискусії, якого дотримується рецензент. Це приклад, гідний наслідування.

Цілком поділяю скептичне ставлення С. Квіта до часто декларованих «об'єктивності» та «незаангажованості» — означення, що їх рецензент справедливо вважає надто сумнівними для праці гуманітарія і фактично недосяжними. Уточню лише: недосяжними для кожного окремого дослідника. Як писав Карл Поппер, «наука і наукова об'єктивність не є (і не можуть бути) наслідком спроб окремого науковця стати «об'єктивним», але випливають із дружньо-ворожої співпраці багатьох науковців. Наукову об'єктивність можна змалювати як інтерсуб'єктивність наукового методу». Тому для дослідника важливі не так похвала (хоч її завжди приємно слухати і читати), як конструктивна критика колег.

Оскільки найбільше запитань у С. Квіта викликали розділи книжки, написані мною, то й відповідати випадає мені. Головне розходження рецензента з авторами стосується можливості застосування моделі «інтегрального націоналізму» до ОУН, а особливо до Дмитра Донцова. Погоджуючись з нашим застосуванням поняття інтегрального націоналізму до ідеологій багатьох правих рухів Європи тих часів, професор Квіт все ж вважає, що «термін «інтегральний націоналізм» сам по собі нічого не пояснює в організованому українському націоналізмі, маючи ще менше відношення до спадщини Д. Донцова, який у цілком постмодерністському дусі висміював будь-які нерухомі визначення (...) Визначення «український націоналізм» уже само по собі заперечує доцільність застосування поняття «інтегральний націоналізм»».

Ясна річ, сам по собі термін «інтегральний націоналізм» ще нічого не пояснює, але теоретична модель, яку він позначає, таки може дещо пояснити. Що дає теоретична модель інтегрального націоналізму для дослідження радикального напрямку українського націоналістичного руху? Насамперед вона дозволяє вписати цей напрям у загальноєвропейський контекст, на чому наголошували і Д. Донцов, і члени ОУН, і їхні численні тогочасні критики

(і чого воліють «не помічати» деякі сучасні дослідники), відтак застосувати історико-порівняльний метод, розкрити інтелектуальні джерела українського інтегрального націоналізму, зрозуміти природу його тоталітарних і квазірелігійних тенденцій, а також відмежувати інтегральний напрям від інших, неінтегральних, течій в українському націоналізмі, як-от демократичний націоналізм Українського національно-демократичного об'єднання, соціалістичний націоналізм Української соціалістичної радикальної партії, християнський націоналізм тощо. Власне, розмаїття напрямів українського націоналістичного руху не дозволяє обмежитись загальним поняттям «український націоналізм», хоч ОУН свідомо прагнула монополізувати цю назву, відмовляючи конкурентам у праві послуговуватися нею (навіть Донцова Євген Коновалець якось назвав «так званим ідеологом націоналізму»).

Часом «інтегральний націоналізм» вважають суто кабінетним поняттям, чужим українському політичному лексикону міжвоєнної доби. Це не зовсім так. Це поняття стало загальновідомим завдяки тому, що Ватикан засудив «Французьку дію» Шарля Мораса. Його часом застосовували в ідеологічних дебатах 1930-х рр. і супротивники ОУН з католицького табору, і самі оунівці. На нього натрапляємо, зокрема, в газеті «Наш клич» — неофіційному органі Крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях — за 14 травня 1933 р. Автор статті «Союзники большевизму», що підписався ініціалами «С. О.» (можливо, Ярослав Стецько, тоді — ідеологічний референт КЕ ОУН), саркастично писав про ліберальних опонентів ОУН — «націоналістів» у лапках, які хочуть вільної України, щоб «під покришкою «взнеслих» ідей про гуманність використовувати свої «права» людини і громадянина на шкоду нації в ім'я свободи думки і слова (...). Але крім такого «націоналізму» є ще націоналізм. Є ще визнавці і носії націоналізму[,] що його дехто називає інтегральним. Націоналізму, що ставить націю понад усе. Він змагає революційною дорогою за усамостійнення нації не на те, щоби собі такий високопоставлений Грицько в ім'я права на «свободу думки» робив вихиляси, як химерна танцюристка, чи спокійно жував хліб, а на те, щоби цей Грицько навіть тоді, як «в поті чола» споживає хліб, споживав його на користь загальнонаціональних інтересів». Цей революційний націоналізм «ставить виразно питання не відносно поодиноких «кривд та прав», а від-

носно цілковитого знищення в першій мірі галапасних націй», які визискують поневолені народи.

Як бачимо, оунівський публіцист не лише не заперечує проти терміна «інтегральний націоналізм», а й досить влучно, хоч і не без вульгаризації, вказує на його сутність — підпорядкування особистого національним інтересам — і дає йому високу оцінку, протиставляючи облудному, на його думку, «націоналізмові» лібералів.

Втім, річ не в тому, вживали чи не вживали це поняття самі націоналісти, а в тому, чи відповідали їхні ідеї та дії його змістові. Жоден дослідник не обійдеться без узагальнюючих понять і типологічних схем, скільки б не кпили з них радикальні постмодерністи. Якщо не влаштовує термін «український інтегральний націоналізм», можна застосувати інший, але такий, що охоплював би споріднені між собою ідейні напрями міжвоєнної доби — «чинний» націоналізм Донцова, «організований» або «революційний» націоналізм ОУН, «творчий» націоналізм Фронту національної єдності, а водночас вводив би їх усіх у загальноєвропейський і світовий контекст, звісно, з урахуванням питомо українських рис. Слід лише пам'ятати, що будь-яке родове поняття, як-от «інтегральний націоналізм» чи «український національно-визвольний рух», і відповідний йому типологічний опис — це «ідеальний тип», абстрактно-теоретична модель, яка ніколи не має стовідсоткового відповідника в історичній реальності, але без якої історик не може обійтися у двобій з «хаосом одиничного» (Наталя Яковенко).

Я гадаю, що теоретична спадщина Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більшою мірою, ніж первинний інтегральний націоналізм Моррасса. Донцов — досконалий інтегральний націоналіст, оскільки він:

- розглядає націю як колективну особистість, наділену волею до життя і до влади;
- як наслідок, вимагає повного підпорядкування одиниці своїй нації;
- заперечує саму можливість загальнолюдських (наднаціональних) вартостей й моралі;
- вважає, що відносини між націями підпорядковуються законам боротьби за виживання і домінування;
- відкидає ліберальну модель демократії як таку, що понижує національну еліту — носія національної волі — до рівня маси.

Я не думаю, що постійні заклики Донцова наслідувати досвід войовничого християнства та ісламу, фанатичну нетерпимість большевиків і націонал-соціалістів тощо слід сприймати лише як публіцистичні метафори, висловлені в публічній полеміці. Це була саме планомірна, цілеспрямована діяльність з метою створення — ні, не тоталітарної секти на зразок Білого братства, а войовничого націоналістичного руху, керованого Орденом чи кастою «луччих людей» і згуртованого єдиним фанатичним і безкомпромісним світоглядом, творець якого сам часом називав його «релігією» націоналізму. Якщо Донцов при цьому брав слово «релігія» в лапки, то деякі його молоді послідовники з крайової ОУН вважали націоналізм релігією без будь-яких застережень. Один з них, Дмитро Штикало, який називав Донцова найбільшим апостолом націоналізму серед українців, писав у брошурі «Над світом сяє хрест меча»: «...Новітній націоналізм є отою новою релігією, що на наших очах зводить рішаючий, безоглядний та геройський бій за виключне право формувати обличчя світу, за виключне право творити життя. (...) І для націоналіста — цебто визнавця націоналістичної релігії, — ціль і щастя людського життя лежить у віддані себе цілого своїй нації. А мораль націоналістичної релігії така: добре є все те, що є добре для нації, зле все те, що є зле для нації».

Донцов не хотів протиставляти «релігію» націоналізму християнству і Церкві. Як справжній інтегральний націоналіст, що зводить усе до спільного знаменника — інтересів та ідеалів нації, він і християнство прагнув інтегрувати до націоналістичного світогляду як частину до цілого, а в Церкві вбачав найважливішу духовну опору нації. А що національним ідеалом для Донцова була боротьба з Росією і «окциденталізація» української культури, то й Греко-католицька Церква як найбільш «окцидентальна» користувалася особливою прихильністю ідеолога (Церква, але не окремі священики та католицькі інтелектуали, яких він міг нещадно громити за їх «колтунський консерватизм»).

Молоді «донцовці», наслідуючи свого кумира, писали й діяли більш відверто і прямолінійно. «Націоналізм вимагає віри в націю, а не в Бога», — твердив Д. Штикало, але погоджувався на компроміс: «...Релігія націоналізму не може мати нічого проти того, щоби її визнавці (націоналісти) визнавали догми іншої релігії, наскільки

ці чужі догми гармонізують і покриваються з її власними догмами. Беручи конкретно — догми новітнього націоналізму мусять узгоджуватись і покриватись з догмами християнізму, щоби націоналісти могли бути віруючими християнами, а християни, віруючими націоналістами».

Та все ж український інтегральний націоналізм не перетворився на політичну релігію такою мірою, як фашизм чи радянський комунізм. Про причини цієї «недовершеності» докладніше йдеться в нашій книжці, тут хочу ще раз торкнутися лише однієї проблеми, на яку вказує професор Квіт — проблеми лідерства.

«Досконала» політична релігія потребує харизматичного вождя-пророка, якими були Владімір Ленін, Беніто Муссоліні, Адольф Гітлер, Корнеліу Кодряну, Мао Цзедун, Кім Ір Сен. Їхня харизма була результатом не лише особистих якостей, а й спеціальної «харизматичної діяльності» очолюваних ними організацій, які творили культ своїх вождів часом навіть (як у випадку з Леніним) всупереч їхньому бажанню. Такого вождя-пророка не було в українського націоналізму міжвоєнної доби. Коновалець був талановитим організатором, але не був і не вважав себе ідеологом, тим паче пророком. Донцов був ідеологом, творцем «світогляду із суттєвими прикметами релігії», як слушно оцінив його один із засновників ОУН Степан Ленкавський, але не був та навряд чи й прагнув бути політичним лідером (тут С. Квіт має повну рацію) і не пропонував конкретної політичної програми. Світоглядно-ідеологічний напрям націоналізму, уособлений Донцовим і його «Вістником», не злився з практичною політикою ОУН; ролі пророка і політичного провідника виявилися розділеними. Це була одна з причин, чому український інтегрально-націоналістичний рух не реалізував до кінця свій тоталітарний потенціал і не створив повноцінної політичної релігії, що згодом полегшило його еволюцію в напрямі до більш демократичної версії націоналізму.

Професор Квіт має рацію і в тому, що авторитаризм — нормальна річ для організації, яка прагне змобілізувати націю і здобути незалежність, скориставшись неминучою війною. Але правда й те, що і після завершення визвольних змагань ОУН не мала наміру відмовлятися від авторитаризму, ба більше — проектувала створення держави тоталітарного типу (див. «Націократію» і проект конституції Сціборського, Політичну програму ОУН 1939 р.

та інші подібні документи). Наприкінці 1930-х рр. члени ОУН з повним правом називали свою ідеологію «революційним, тоталітарним і авторитарним націоналізмом». Утім, я далекий від того, щоб «закидати» їм недемократичність. Вони жили в добу тріумфу тоталітаризму, і не піддатися цій спокусі було непросто.

Все ж у головному авторі книжки сходяться з рецензентом: «Справді, неможливо і непотрібно оживлювати риторичку 1920—1930-х років сьогодні, тому що вона давала відповіді на питання, які ставилися у першій половині минулого століття. Нові реалії потребують нових зрозумілих слів і гідних справ».